

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

Серія: Літопис УВАН, ч. 26

КАТЕРИНА АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 4

Вінніпег

1972

Канада

Накладом Української Вільної Академії Наук

Літопис УВАН
UVAN Chronicle
XXVI

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
Series UVAN Chronicle
No. 26

KATERYNA ANTONOVYCH

FROM MY MEMOIRS

Part 4

Winnipeg

1972

Canada

Published by the Academy

Б307376-4

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

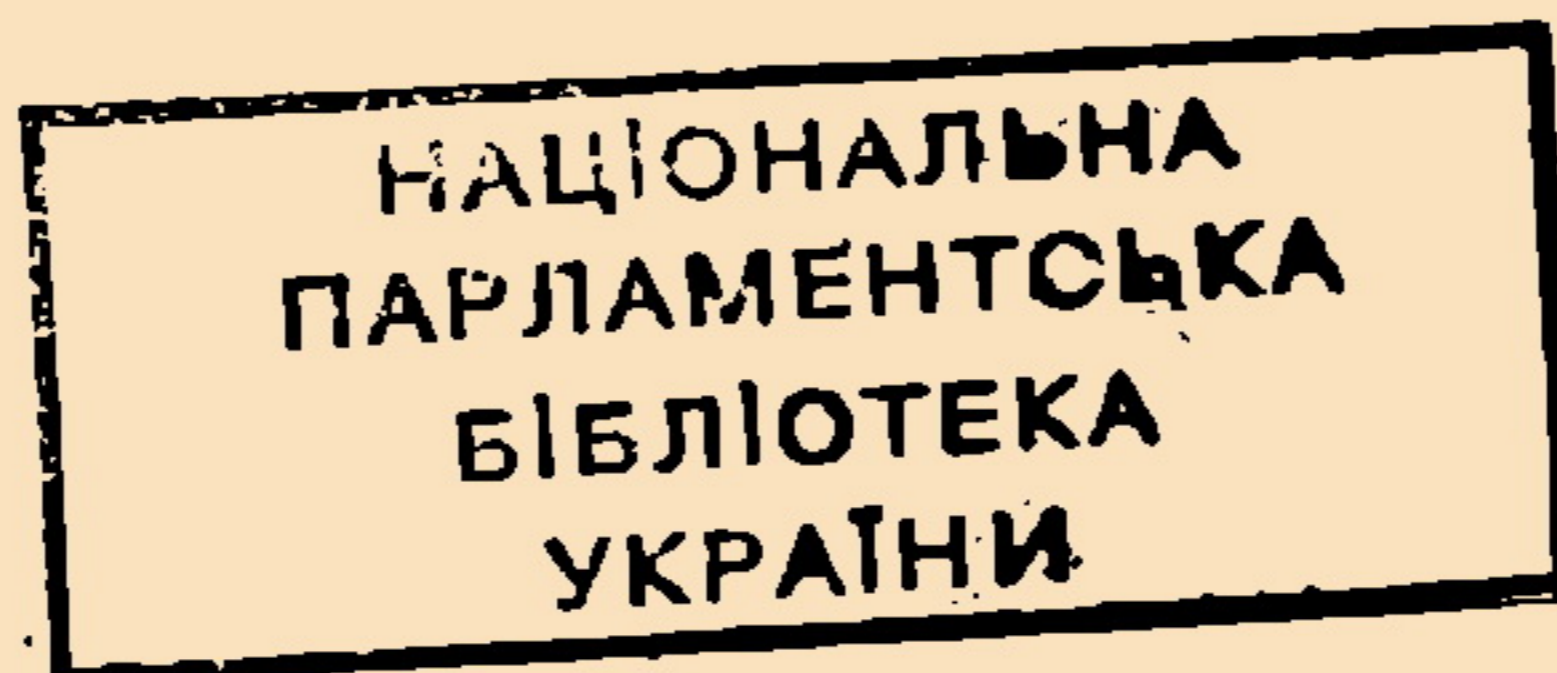
Серія: Літопис УВАН

ч. 26

КАТЕРИНА АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 4

Вінніпег

1972

Канада

Накладом Української Академії Наук

2671580к

ЗАВВАГА РЕДАКЦІЇ:

На бажання Авторки залишено
правописні й стилістичні особливості
її тексту без змін.

ПОВОРОТ СТУДЕНТІВ

Державна Дума . . . Всі частини Росії висилають своїх представників до неї: Фінляндія, Литва, Латвія, Польща, Україна, Крим, Кавказ і інші народи, що входили в склад Російської Імперії, які не рахували себе руськими, а також і з центральних, чисто російських областей. Своїм делегатам давали інструкції чого треба домагатись і кожна висловлювала свої бажання. Головне бажання було "СВОБОДА", яке тоді ясно ще не можна було висловити. Але всюди відчувалось і всі мріють про Свободу і всі чекають чогось незвичайно прекрасного. І ми, студентська молодь, найбільш захоплені і найбільш чекаємо!!!

Змінюється політична ситуація, починають повертатись з-за кордону товариші, яким в'їзд був заборонений. До Петербургу мають проїздом заїхати Петро Андрієвський і Дмитро Антонович "Муха" і ми їх нетерпляче чекаємо. Петро Андрієвський по дорозі до Харкова, де у Ветеринарному Інституті мав якісь формальності — для закінчення курсу, а Антонович мав їхати до Києва, теж по якимсь університетським справам і мав задержатись у Петербурзі у справах РУП.

Петро приїхав і розказував багато цікавого про свою науку під час перебування в Німеччині. Важливе було те, що за цей час вивчив німецьку мову, яка йому дуже потім придалась) та пройшов курс бактеріології, якою він і раніше цікавився. Здавався мені цілком іншим, розумнішим і соліднішим, як я його знала студентом. Тоді і я працювала по бактеріології у проф. Заболотного і цікаво було познайомитись з закордонними працями. Це була дуже приємна і радісна зустріч і ми мали далі зустрітись у Харкові.

І ось нарешті має приїхати Дмитро Антонович — Муха. Рахувала його самим цікавим з моїх знайомих студентів

) Дістав посаду на Катеринославщині німецьких колоніях.

і думала, що після року перебування закордоном він мусить бути ще цікавішим. Знала, як його цінити й любили товариші по праці, як високо ставили його. Завжди називали його "Муха" Думала, що він скористав багато зі своєї праці за кордоном і була цікава його побачити. Він якось умів відчутти політичну небезпеку і попередити товаришів зарані. І нарешті Муха приїхав!

ПРИЇЗД ДМИТРА АНТОНОВИЧА

Приїхав Дмитро Антонович. І якось пожвавилось студентське життя Петербургу. Він якось вніс свіжий струмок свободи західньої Європи. Об'їхав майже всі країни та познайомився з мистецтвом. Побував у тих містах і містечках, де були якісь видатні пам'ятки, як Австрія, Німеччина, Бельгія, Франція і нарешті Італія. В Італії Дмитро Антонович перебув найбільше часу та найбільше нею захоплювався і звідти хотів писати свою докторську працю "Майстри з Кампione". Розповідав, показував знімки і умів захоплювати слухачів — студентську молодь.

Але, на жаль, приїхав не надовго, тільки на п'ять день, бо мав швидше повертатись до Києва. Тому бачилась з ним дуже мало, бо й я мала багато обов'язкової праці. А ввечері, коли можна було б побалакати, в Петербурзі було розпорядження замикати двері й ворота в одинадцятій годині ночі. Всі чужі мусіли тоді з дому виходити, а як збирались гості і думали сидіти довше, то треба було заявляти поліції, яка мала дати дозвіл і навіть міг хтось з поліції прийти перевірити. Це було все і складно і неприємно і цього не робили і старались виходити з хати перед одинадцятою годиною.

Одного разу Д. Антонович запитав мене, чи я знайома з Вольдемаром Винниченком і якщо ні, то пропонував познайомити мене з ним. Але хто ж не хотів би тоді познайомитися з нашим письменником, який тоді входив у славу, друкувався у великих товстих журналах, яким зачитувалася студентська молодь, — згоджувалась чи не згоджувалась з тими типами, які були виведені в його оповіданнях. Ясно, що зразу сказала, що дуже хочу, але запитала, чому його називає Вольдемар, по-французьки, коли ми маємо гарне старовинне ім'я Володимир? Відповів, що товариші його так називають. Тоді було досить сказати "Вольдемар" і вже відомо, що то Винниченко. "Тепер будете мати ще знайомого українця, а то у вас багато росі-

ян!" — сказав Д. Антонович і познайомив. Я тепер уже не пам'ятаю, чи була у Вольдемара така квадратова борідка, яку він потім носив, чи були тільки вуса. Думаю, що ще квадратової борідки не було. З ним було цікаво розмовляти і сперечатись на різні теми. Як раз хотіла, щоб наша література виводила прекрасних людей, а не сіреньких людців, щоб література давала ідеали, за якими варто іти, для яких варто жити, — він стояв якраз на протилежній позиції. Казав, що мусить людей виводити такими, як вони є, а не моїми фантазіями і що таких людей, як я хочу — взагалі нема. Він мусить виводити реальних людей з усіма їхніми хибами.

У скорому часі Вольдемар збирався їхати до Парижу, а грошей на це, як майже в усієї студентської молоді, в нього не було. Ми радо в цьому йому допомогли і зібрали трохи грошей на квиток. А коли запитали його, як він житиме в Парижі, то він був переконаний, що там усе буде добре.

Перед Вольдемаром виїхав до Києва Дмитро Антонович, сказавши, що ми побачимося на Україні.

ЗА КОРДОНОМ

На Україні ні з ким не побачилась, ні з Петром ні з Антоновичем. І несподівано все сталося зовсім інакше. Вибух шкільний страйк і знов високі школи зачинені. Навчання нема по всій імперії. В Петербурзі епідемія азійтської холери і власті не знають що робити. Отримує лист від сестри Дмитра Антоновича, пані Галі Геркен: “З дітьми і з братом їдемо на південь Франції за порадою нашого лікаря, для здоров'я дітей. У вас все одно навчання нема, приєднуйтесь до нас. Приїздіть до Парижу і з нами разом поїдемо на південь, на Атлантик!” Так тоді було зле в Петербурзі, що я якось довго не думала і подала прохання за заграничний паспорт. Тоді ця процедура довго не тяглась, за три дні я вже мала паспорт, і їду так несподівано.

І ось я вже в Парижі. На пероні чекає Д. Антонович. Але мене не пускають. Подивились на паспорт і сказали, що мусять зробити дезинфекцію всіх моїх речей і тільки тоді дозволять мені їхати до міста. Я ж їду з міста, де холера. Приїхала велика машина, прискала мої речі ззовні, потім сказали відчинити багаж і все переприскали все речині. Це взяло дуже багато часу і коли поспробувала протестувати, бо після довгої дороги дуже хотілось спокою, сказали: “Ви там у себе в Росії розвели холеру, то ми мусимо берегтись, щоб не занести її сюди”. Нарешті відпустили і ми поїхали до готелю, де спинилась його сестра з дітьми, які вже нас чекали і дивувались, чому нас так довго нема! Вольдемар Винниченко теж чекав нас у них і з ним також радо зустрілась. Все це так неочікувано і так захоплююче приємно відчувати себе в Парижі, де світить ясне сонце і тепло, серед милих людей, які так привітно зустріли, а не з сірому вогкому Петербурзі.

У сестри Дмитра Антоновича було двоє дітей — дочка і син, яких після смерті її чоловіка інженера Леона Геркена, француза, який працював у Києві, виховувала

уважно і старалась дати можливо широку освіту, знання мов і особливо французької. Для того майже щоліта їздила з ними до Франції. Діти були милі, культурні і інтелігентні і з ними я швидко сприятелювалась. Я завжди дітей любила і вони це відчували. Але тому, що ми довго не бачились, хотілось багато дечого розповісти і розпитати. А було того стільки!

На другий день ніжне осіннє сонце таке привітне! Прийшов Вольдемар. Тільки зібрались виходити, як прийшов лікар до мене. Я здивувалась, але він сказав, що буде щодня приходити і оглядати, чи я не хвора. І почалось: "відкрийте рота, покажіть горло, скажіть а-а-а, дайте пульс", і т. д. Описую, бо він приходив щодня і задавав ті самі питання. І вже як тільки входив у двір, то голосно питав: "чи не хвора?" І хоч я казала, що ні, все одно треба було відчиняти рота і так далі, що було дуже неприємно, але він казав, що мусить це робити.

З Вольдемаром і Мухою ми ходили до музеїв, до церков, як Нотр Дам з дивними фантастичними скульптурами високо на балконі і мені здавалось, що вони з призириством дивляться на Париж, а особливо на людей, які звідтам здавались маленькими комашками. Показали гробницю Наполеона, яка зробила на мене незвичайне враження. Побачивши, я зрозуміла як французи його цінують і рахують його своїм героєм. Я ним тоді також захоплювалась, а тепер вже якось поставила собі питання: чи він дійсно герой, чи він *завойозник*? І яка сила його примушувала завоювати всю Європу і навіть дійти до Москви, і яку силу духа він мав, що заставив війська сліпо собі підлягати! Для цього мало одної дисципліни, тут мусіло бути обожнювання.

Ми були тиждень у Парижі. Але почало дощити і Париж став блискучо мокрим. Сестра Мухи рішила, що треба їхати на південь до Гетарі — маленьке містечко майже на кордоні Іспанії. Прийшов Вольдемар попрощатись і відпровадив нас на двірець та обіцяв приїхати до нас.

І ось ми вже в Гетарі. Дихаємо теплим океанським повітрям, бігаємо босоніж по теплому сонці, нагрітому піску, бігаємо назустріч хвилям, збираємо з дітьми муш-

лі і гарні прозорі камінці і захоплюємось усім. Але при від'їзді з Парижу мусіли сказати куди ми їдемо і вже на черговий день з'явився місцевий лікар і спитав голосно у господаря чи ніхто не є хворий на холеру, а мене так само заставляє показати язик, горло і т. д. проводить усі запитання.

Ми Наталею, дочкою пані Геркен, дуже любили припливи і відпливи через кожних шість годин і коли був відплив, то ходили далеко в океан і збирали найкращі мушлі. Вертались до берега, коли бачили, що надходять хвилі припливу. Раз зайшли задалеко й коли вже наступали хвилі припливу, ми почали бігти до берега, але вже було запізно, хвилі навздогоняли нас. З берега це побачили рибалки, а хвилі заливали вже по пояс, і нас за руки потягли до берега та ще й налаяли, що не можна лізти в море, мусимо знати коли приплив. Ми були мокрі з голови до ніг

І ось минає місяць нашого перебування над океаном і так сумно, що ця фантастична казка кінчається. Але перед кінцем сестра Галя і Муха пропонують переїхати ще більше на південь через еспанські гори і подивитись хоч трохи на Еспанію. І ми всі цьому радіємо.

По дорозі ми побачили таке, що мало кому трапляється. Ми бачили дійсних живих контрабандистів. Коли ми всіли до маленького прикордонного потягу, то до вагону увійшло багато трохи дивних людей, ніби не подорожуючих, а місцевих, які поводитись дуже дивно. Вони везли з собою якісь великі пакети і зв'язані вузли, які перед еспанським кордоном почали розв'язувати і на наше велике здивування діставали чудові шовкові речі вже пошиті чи в кусках матерії, чи чоловічий одяг і одягали це на себе. Жінки з тоненьких робились огрядними після того, як поодягали на себе одяги і загортались у звої матерії. Це було незвичайно цікаве переодягання. Спочатку ми не могли зрозуміти — що робиться. Муха підійшов і сказав: "дивіться, це контрабандисти". Коли ми вже були на еспанському кордоні і прийшла прикордонна сторожа, то в їх пакетах вже нічого не було недозволеного, а була досить товстенька публіка і подумати, що вони одягнені в шовки й оксамити було не можна. Але коли вже переїхали

страшний для них кордон і вже було спокійно, то вони швиденько почали розбиратись і знов дорогоцінні тканини складати назад до куфрів і поробились знов стрункими і тоненькими. Ми радо дивились на це переодягання, бо ж бачили дійсних контрабандистів, про яких тільки читали в детективних романах!

Нарешті і чудова Іспанія. І тут різниця бажань. Муха хоче йти на бій биків, який оголошено по всіх вулицях великими плакатами, а ми з Галею рахуємо, що це дике видовище, на яке культурній людині нема чого дивитись і цим зіпсували Мусі можливість побачити. Потім часто він згадував з огірченням, що завдяки нашому протесту він не побачив те, що йому дуже хотілось.

Вечір. Ми сидимо високо над океаном в Піренейських горах. Все дуже прекрасне, але все зовсім інакше. Якраз на небі стояв серп місяця і цей серп замикав майже ціле коло, коли там у нас, в Україні, це був маленький серпок, що ледве описував півколо.

Стомлені, але погні вражень, повертаємось назад до Гетарі, де вже кінчається наше перебування, наш чудовий місяць і треба вертатись до нормального життя. І не буду вже чути щоранку питання доктора: "чи ви ще не маєте холери?" і стереотипну відповідь господаря: "ні, покищо, ні!" І не буду бачити ні дітей, до яких звикла, ні Мухи, ані Галі. І знов буде холодний туманний Петербург!

ЗНОВ ПЕТЕРБУРГ

Після чудового синього океану з його чудовим свіжим повітрям, після соняшного півдня Франції знов сірий туманний Петербург! І не можеш зразу пристосуватись, бо все таке інше, а вночі іноді сниться, причувається шум океану . . .

Але в школах навчання. Радо зустрічаєшся з товаришками і входиш в те життя, повне праці і науки. Вибрали мене старостою (представницею) нашого курсу і крім науки треба було виконувати громадські обов'язки, розподіляти студенток на виклади і особливо лябораторні праці. Студенток було багато, а лябораторії тісні і треба було якось всіх вмістити, що не завжди бувало легко. Треба було порозуміватися з професорами і вияснювати непорозуміння. Взагалі цієї громадської праці було стільки, що для себе залишалось мало часу. І так якось непомітно пройшов час до Різдва. Перерва була близько місяця. Більшість студенток їхали додому, а я якось так відчула, що в мене нема дому, нема мого тата, до якого я завжди їздила і який мене так радо зустрічав!

І несподівано лист з Києва, від сестри Дмитра Антоновича пані Геркен і від дітей. Миле запрошення приїхати до них на Різдво: "Хоч Муха в Італії, але ми вас чекаємо, згадайте Гетарі, Францію, і океан, і нас, і приїздіть!" Я, трохи і для себе несподівано, потелеграфувала: "Їду" І поїхала до Києва, до якого я перед тим їздила з татом. І все було, як у сні. Зустріла на дворці пані Геркен з дітьми радісно і тепло. Поїхали на їх помешкання, велике і гарне на Університетській площі. Там нас зустріла Віра. Про неї мушу дещо розказати. Коли була хвора довгі роки Варвара Іванівна Антонович, жінка Володимира Антоновича, мама родини, то Віра весь час за нею ходила. А після її смерти залишилась у родині її дочки, пані Геркен. Вона була росіянка. Маленька, щупленька, патлатенька, бо волосся саме завивалось. До неї всі й вона до всіх у родині

ні відносились, як до своїх близьких, зжились з усіма і якось сказати, що це була служниця — трудно, хоч пані Геркен вона називала баринею, а мене зразу охрестила студентською “забастовщицею” (страйкаркою) і спершу дуже до мене придивлялась.

З дітьми ми дуже весело бавились, згадуючи як то було в Гетарі. Син Торік (Віктор) і Наталя мали свої окремі кімнати і мені дали теж дуже гарну соняшну кімнатку, в якій мені було приємно. Муха був в Італії, де підготовляв габілітаційну працю “Первіє мастера із Кампіоне в Модені” для свого професора Павлуцького. (Вийшла в Києві в 1910 р.)

Діти водили мене по Києві, показали ззовні дім Антоновичів, до Городського Музею на картини наших мистців і на великі цікаві розкопки, до музею Ханенка, який був на тій же площі, де і жили Геркени. І так час швидко пролетів. Познаййомили мене з деякими членами Старої Громади. Пізнала Новицьких, Трегубових, зустрілась rado з нашим старим знайомим з Харкова, професором Сергієм Олексієвичем Івановим, татовим старим товаришем, родиною Ігнатовичів, зі сином Володимиром, який загинув під Крутами захищаючи Київ від большевиків, з Юрієм Русовим, студентом. Це молодший син відомого діяча Олександра Русова і Софії Федоровни, теж відомої діячки. У них познайомилась не тільки зі старшим громадянством, а і з студентською молоддю. Мушу зауважити, що розмови велись по-російськи, хоч більшість знала добре українську мову. Може це тому, що був присутній проф. Іванов—росіянин, чи може по звичці, яка взагалі тоді була. Всіх їх якось запросила пані Геркен до себе, а мені було цікаво побачити видатних членів Старої Громади, про яку багато чула. Від Дмитра Антоновича отримала два листи з Італії. Писав, що захоплений мистецтвом і своєю працею там. Але я мусіла вже вертатись до Петербургу. Діти і мила господиня все відтягали і відкладали мій від'їзд, та нарешті виїхала. Ніжно з усіма попрощалась, теж і з Вірою, яка вже трішки звикла до мене. Пишу про Віру, бо вона зовсім для мене несподівано відіграла значну роль в моєму дальшому житті. І так і попрощалась з Києвом. Пані Геркен відпровадила мене з дітьми на двірець і ми умовились побачитись у літі. Я від'їхала.

Про Віру ще буду писати. Мені так хочеться згадати її. Не знаю де вона, що з нею, але тепла пам'ять про неї — живе!

ВСЕ САМІ НЕСПОДІВАНКИ

Думала, що нарешті можна буде спокійно вчитись і здавати іспити. Але воно так не сталося. Знов студентські розрухи, знов всі високі школи зачинені. Революція є революція! Почувала себе фізично погано. Пішла до лікаря, він вислухав легені і категорично сказав: "Якщо ще хочете жити, то мусите покинути Петербург, бо тутешній клімат вам не годиться". Я попробувала запротестувати, спитати: "А як же мій медичний Інститут?" Він повторив: "Я вже вам сказав, як хочете жити, то мусите виїхати звідси". Повернулась до дому і не знаю що робити. Лист з Києва. Від пані Геркен. "Приїздіть до нас, все одно навчання нема". І я поїхала. Рішила, що подумаю що мені робити.

264 1580

В КИЄВІ

Зустрічають сестра Мухи з дітьми і кажуть: “Добре, що ви приїхали. За кілька днів має приїхати Муха, бо буде кінчати університет у Києві. Розповідаю їм, що сказав доктор. Приїздимо, до їх милої гостинної хати. Зустрічає Віра й питає: “Коли ви вже перестанете ‘бастувати’ (страйкувати), а будете нарешті вчитися?” Кажу їй: “Віро, ми ‘бастуємо’, щоб усім, і вам і нам, було ліпше” Вона сумнівно хитає головою, а багато часу після цього мені казала: “Ось ви казали, що буде ліпше! А самі бачите, що гірше і чи треба було цих заворушень, коли воно вийшло на гірше?” Тепер думаю, які тут у Канаді студенти щасливі, що можуть учитися, а не мусять робити революції, як приходилось нам.

Приїхав Муха з Італії, повний чудових вражень, захоплений своєю працею. Але теж радий, що вже дома у своєму рідному Києві.

І тут ми чомусь почали з ним сперечатися, майже за всякі питання — за сучасну політику, за студентські розрухи, за тсваришів по партії РУП, а часто просто з-за якихсь дрібниць. Нарешті сестра Галя прийшла до нас і каже: “Може досить уже сперечатись. Думаю, що ви мусяте одружитись і тоді перестанете нарешті сперечатись” — і вийшла з кімнати. Ми подивились одне на одного і Муха каже: “Може таки Галя права. Давайте, одружимося!” Подумала і сказала: “Давайте!”

І тут уже вся ініціатива перейшла до сестри Мухи, яка вирішила, що вінчання має бути в Соборі св. Володимира, що мушу мати обов'язково білу сукню. Проти фати (вуаля) я вже рішуче заперестувала. Вона погодилась, але біла сукня мусіла бути, бо інакше будуть думати, що я не перший раз одружуюсь. Я не знала, що це так. Треба було замовляти каблучки (шлюбні перстені) і ми чогось знов посперечались і кожне з нас пішло окремо замовляти. І каблучки вийшли різні. Тут уже Віра, як побачила, дуже розгнівалася. Пішла до пані Сестри і ска-

зала: “Що вони собі думають! Коли різні каблучки, то значить — швидко розійдуться”. Але це так не сталося і все життя до смерти Мухи — були разом.

Перебравши ініціативу цілком, сестра Галя вже сама виробила розпорядок вінчання в Соборі св. Володимира, опісля весілля мало бути в помешканні Геркен. Ми думали запросити тільки товаришів — двох свідків, що мали бути в церкві. Галя запротестувала і схотіла запросити членів “Старої Громади” — Трегубсвих, Ігнатовичів і Новецьких. З товаришів Мухи було теж кілька — Петро Канівець, чи як у РУП його звали “Петя”, Прокіп Понятенко, Володя (не пам’ятаю його прізвища) і, здається, Вольдемар Винниченко, може когось і сплутала. Було весело й живо і те, що були і старші і молоді, ніяк нікому не завжало, а навпаки! Тепер молодь якось не любить забавлятися разом зі старшими, а в нас це постійно бувало. Було дуже приємно і довго не хотілось розходитись.

ВІД'ЇЗД ДО ІТАЛІЇ

За деякий час, порадившись, було рішено, що до Петербургу вертатись не буду, а поживу якийсь час у теплі, — в Італії. Муха має залишитись у Києві, щоб закінчити університет, а тоді теж приїде до Італії.

І я їду сама до Флоренції. Муха дуже просить записатись до Малярської Академії, а я думаю продовжувати свою медицину.

І ось я в чудовій Флоренції. Винаймаю кімнату по дорозі на Фієзоле, відки видно майже всю Флоренцію, всю чудову прекрасну Флоренцію. І білий мармуровий Собор. І монастир, який розписав Фра Беато Анджеліко. Мало хто з малярів так відчував і так умів передати з глибоким пієтизмом святість і велич віри в Бога, Ісуса Христа і Матір Божу, так що не можна не захопитись і не повірити разом з ним.

Флоренція таке невелике місто, а скільки там чудового мистецтва, скільки краси. Палаці, на всю стіну пишні картини Беноццо Гоццолі. Музей, де нижній Ботічеллі. Чогось ми Рафаелем тоді не захоплювались. Просто на вулиці скульптури М. Анджельо і його прекрасний Давид! Санта Марія Новелля, праці Джотто і Чимабуе, знаменитий його хрест, який в нещасливій повені 1967 року був знищений і, мабуть, упав у воду — як і багато флорентійських дорогоцінних мистецьких праць загинуло. Але тоді, коли я була у Флоренції, все це було і все можна було бачити.

А в самому місті посередині протікає річка Арно, через яку перекинуті мости. Цікавий понте Веккіо, який по всій довжині складається з мистецьких крамничок, де можна дістати й оригінальні мистецькі речі, і гарні копії.

І так радісно бути в чудовій Флоренції і розумієш Муху, якому так шкода було її покидати. Але за деякий час він приїде і ми вже будемо тут разом.

ЗЕМЛЕТРУС (ТЕРРЕМОТО)

Прокидаюся ранком, бо моє ліжко піднімається вгору і вниз. Вискакую з ліжка і не розумію що є. Дивлюсь, напроти в шафі рухається і дзвенить посуд. В коридорі бігають люди і кричать “терремото, терремото”. Тоді накидаю щось на себе і вибігаю. Люди біжать по коридорі на двір і всі дуже перелякані. Я ще, мабуть, не прийшла до себе, бо переляку не відчувала. Іду за всіма.

Ще не встигла вийти, як хтось увійшов і голосно сказав: скінчено — “фініто терремото” і ми почали розходитись по своїх кімнатах, хоч деякі ще не повірили і залишились надворі. Але таки хвилювання землі більше не повторювалось і все почало заспокоюватись і життя вступати в норму.

Спокійно задзвонив дзвінок на сніданок. Всі потрохи пішли і ясно, що головною темою розмов був цей несподіваний землетрус. Розповідали, які бувають землетруси, чи земля піднімається вгору і вниз — чи з боку на бік і що більш руйнуюче.

Вийшла на двір, але ніяких ні тріщин, ані інших змін не побачила. Могло бути гірше.

ЖИТТЯ У ФЛОРЕНЦІЇ

І ось треба рішитись і вибрати нарешті в яку високу школу вступати. А це так тяжко, бо й Академія Мистецтва і медицина, яку вже студіювала три роки, однаково цікаві і тому тяжко вибрати. Але покищо рішаю написати до Петербургу і виписати свої папери, які б підтвердили три роки студій медицини і дали б право вступити на четвертий курс, чи як там казали кварт-анно.

А покищо ходжу і дивлюсь, зачарована красою Флоренції і вивчаю італійську мову, беру лекції і сама багато вчусь. А італійська мова така милозвучна, така прекрасна і така проста і ясна. Як говориться, так пишеться і так читається. А потім знання латини і французької мови дуже допомагає. Я вже пробувала говорити і цікаво, що мені не казали, що я чужинка, не питали якої я національності, а задавали питання з якої провінції Італії я походжу? Як у молодості легко вивчати мову! І як тяжко в старшому віці її засвоїти!

ЗНАЙОМСТВА З МАЄЮ І ЛІЗОЮ

Мая була студенткою Високої Медичної Школи, куди я збиралася вступити, а Ліза мала акушерські курси. Це були дві жидівки з України, які там, згідно зі старими законами кол. Росії, не мали права учитись у високій школі і тому емігрували до вільної Італії, де можна було свobodно жінкам вступати до високих шкіл, не рахуючись з національністю.

Мая — висока, струнка, з чорним злегка в'ющимся волоссям, з чудовими м'якими чорними очима, з виразними рисами, рівного кольору темноватим матовим обличчям, яке ніколи не рожевіло. Це була сувора жидівська краса і була б, мабуть, занадто сувора, якби не чудові ніжні сяючі очі.

Ліза — була майже протилежність. Середнього росту, повненька, з золотавим волоссям та світлою ніжною шкірою. Вона мала завжди рожеві щічки, рожевий носик, над бровами дві рожеві цяточки і рожеве підборіддя. І всі ці рожеві плямочки були різко окреслені ясними блакитними очима. Може не можна сказати що була гарна, але дуже мила.

Пишу про цих дівчат, бо в дальшому моєму і нашому житті в Італії в іноді трудних моментах життя приходили нам зі щирою і ласкавою допомогою.

На початку вони обі дві дуже обережно придивлялись, а вже потім стали нашими щирими друзями — і моїми і мого чоловіка, коли він приїхав.

СКОЛА СУПЕРІОРА МЕДІКА

Отримала з Петербургу папери і записала їх в Скола Суперіора Медіка. Була зарахована як студентка четвертого курсу, що було огірченням мого чоловіка, бо він усе надіявся, що вступлю до Академії Мистецтва.

І ось я перший раз в іншій школі. Раніше звикла до школи, де були самі дівчата. Велика аудиторія була там вщерть переповнена. Це була тоді єдина висока медична школа для жінок на всю величезну колишню Росію. В Європі вже тоді було шкіл багато і жінки могли вчитись разом. Тут у великій аудиторії було може 50 хлопців і чотири жінки і всі вони, хоч різних національностей, були з колишньої Росії. Італійки чомусь до університетів не вступали, хоч мали право і ми цьому тоді дуже дивувались. Дано право учитись, а вони цим правом не користуються. Що за дивні дівчата!

Труп - мертвяк лежав посередині аудиторії. Проф. пояснював. Я розуміла дуже мало, а як трохи розуміла, то тому, що терміни вживались латинські, вже мені знайомі. Я вся зосередилась, щоб хоч трохи зрозуміти. І враз сталось щось зовсім несподіване, від чого я вся захолола. Мертве тіло з розрізаними внутрішностями почало потрохи підніматись і сіло під голосний сміх студентів-хлопців. Ми дівчата не можемо прийти до себе, а хлопці ще більше сміються... В мене голосно виривається: Боже, що це таке? Вияснюється, що це такі жарти студентів. Вони прив'язали шнурок, потягли і посадили мертве тіло. Я звикла, що в нас до мертвих відносились з пієтизмом, з повагою. А тут — ось як! Була дуже обурена і якби знала їх мову, то висловила б їм це. Але мертве тіло вже лежало і професор, ніби нічого не сталося, продовжував лекцію. А я таки довго не могла заспокоїтись. А потім рішила, що це очевидно зовсім інша психіка і те, що для них веселий жарт — для мене профанація, неповага до умерлого, неповага до смерті. А ми звикли відноситись до смерті з повагою.

На цьому останньому курсі була ще студентка з України і один вже старший студент з Одеси, решта — коло 50, були італійці. Ми якось завжди сідали на одній лавці. Після лекцій цей студент (зовсім не пам'ятаю його імени) мені багато пояснював, чого я не розуміла завдяки ще не доброму знанню моєму. Він був одружений і чекав приїзду своєї дружини і таки сумував і радо мені про неї розповідав. Скоро вона приїхала, дуже гарна мила пані і ми вже ходили разом після лекції. Листи від Мухи приходили часто і вже чекала його приїзду, бо писав, що вже кінчас університет і подав працю "Майстри з Кампione" і щоб шукала помешкання. З Маєю і Лізою ми скоро знайшли три кімнати і кухню, таки по дорозі на Фієзоле і чудсву Флоренцію було гарно видно, як і річку Арно з її мостами.

Коли приїхав чоловік, дуже огірчився, що я таки вступила на медицину, а не в Академію Мистецтва. Він почав працювати по своєму фаху мистецтва, а я ходила на свої лекції. А коли після лекцій, після праці приходили в наше затишне помешкання, то ми говорили. Мені так хотілось дізнатись, як там у нашому Києві, як харківське життя товаришів у РУП, як політичне життя. Ми з часописів не завжди уявляємо, як там. Ми всі чекали і думали, що революція ось-ось буде, але зі слів Мухи воно все не іде так скоро, як ми сподівались і що царський режим стоїть твердою ногою і не попускає... і що треба вчитись поки є можливість, а не сидіти і чогось чекати.

У нас буде дитинка. Сказала це Мусі і він був захвлений. Сказав, що хоче мати шість синів соколів, хоч я і казала, що це може забагато, але з цим він не хотів погодитись. В житті жінки це така важлива подія. І гордість, радість, і сподівання, а ще більше, коли коло тебе близька людина, яка переживає разом з тобою.

СОРЕНТО

Ми їдемо на південь Італії, до Соренто. Муха турбувався про моє здоров'я і хотів, щоб ми поїхали до моря, до тепла, до сонця.

І ми їдемо. Взяли альбоми, барви, бо матиму час малювати. Але по дорозі мусимо побачити Рим з його Колізеєм, Неаполь, Везувій і залиті лавою й засипані попелюм Геркуланум і Помпею.

В Римі був дощ, але замок св. Янгола і Колізей побачили. Ми вже під'їздимо до Неаполю і бачимо Везувій в усій його красі. Здалека він блакитний і з кратеру виходить теж блакитний дим. І здається він таким лагідним і спокійним. І уявляєш як то було під час вибуху з вогнем і з лавою, попелом і диким грохотом і громом, що з такою силою могли засипати через великий залив два великі міста.

Але ми вже в Неаполі. Не довго чекали на пароплава, який одвезе нас у Соренто. По дорозі оглянули великі акваріуми, такі великі, що можна бачити вільно плаваючих морських риб.

І ми плывемо по лазурно блакитному морському заливі. В далечині Капрі, — острів, про який так багато чула, і який любив наш п'ятьменник Коцюбинський. Кажу чоловікові: "їдемо до Капрі, а не в Соренто" Але він боїться що я вже втомлена і каже, що Капрі побачимо на другий раз, а тепер в Соренто! І ми сходимо з пароплава на беріг.

Соренто чудове містечко на лівому березі Сорентського заливу. Ми оселились у кімнаті, вікна якої були проти Везувія і на нього можна було дивитися і ранком, коли сходило сонце і освітлювало його рожеватим світлом, і в день у блакитній димці, і вночі, коли з кратеру було видно не тільки дим, але і вогонь, що було дуже ефективно на темному нічному небі. Тією кімнатою я була дуже захоплена. І малювала Везувія вже скільки хотілось. Дім наш був на горі і до моря спускались стежкою, до високих каменів заливчику, де щодня купались у прозорій блакитній воді.

КОМЕТА

Комета, — боюсь чи я не переплутала назви, здається Галлея. Вона наближалась до землі і побільшувалась. У часописах почали писати, що вона має зачепити землю і своїми газами має зніщити в тому місці, де зачепить землю — все живе. Ми з чоловіком не ставились до цього дуже трагічно, але господар нашого готелю повірив у цю можливість і під час обіду і вечері почав нам давати чудове старе вино. Казав: “пийте, все одно ми всі загинемо!”

А комета таки дійсно все наближалась, щодня побільшувалась і коли вночі прокидались, то бачили, що вона побільшується і займає пів неба і освітлює все таким дивним, трохи жовтуватим світлом. Іноді і мені ставало моторошно. але Муха не переймався і казав: “Спи спокійно, нічого не станеться”! — і засипав. А я довго дивилась на комету, яка й мені вже здавалась страшною.

І нарешті настав останній день, коли вона ніби мала зачепити землю. Більшість готелевих гостей не спало, а вийшло на повітря перед будинком, де господар угощав нас вином. А комета була таки страшна. Голова її торкалась горизонту, а тіло й хвіст тягнулись по небі. Хвіст був майже над нашою головою. Ми стояли й дивились, а деякі перечулені італійки почали голосно плакати, а господар далі казав: “Пийте вино в останній раз, завтра вже нікого з нас не буде”, чим ще посилював хвилювання... Ми з чоловіком таки пішли спати, а під вікнами ще довго чули розмови.

На другий ранок прокинулись живі. Пішли на каву, де зустрілись з іншими гістьми готелю і господарем та з усіма весело привітались, що ми всі покищо живі. А вечері, коли подивились, то комета була вже значно менша і вже не здавалась такою небезпечною. За кілька днів це була вже невелика комета, яку видно було між іншими зірками. Вона відрізнялась від них тільки тим, що мала хвіст. І видно було, що рухалась. Все заспокоїлось, тільки господар трохи жалував своїх старих вин.

КАПРІ

Ми живемо в чудовому Соренто на березі Неапольської затоки. Перед нашими очима красунь Везувій, а від Середземного моря ми маємо острів Капрі, який закриває широке море. Капрі мене давно манить до себе. Жив там і писав про нього і наш письменник Коцюбинський і російський письменник Горький і стоїть цей острів такий привабливий і здалека бачиш його щодня... Кілька разів зверталась до чоловіка: "Коли ж ми поїдемо на Капрі? Ти ж знаєш як мені цього хочеться!" Він якось давав виминаючі відповіді. Нарешті я вже питаю: "В чому справа — бо бачу, що ти не хочеш"? "Так, я не люблю їздити морем, бо мені не добре, а як почнеться в мене морська хвороба, то не буде приємно ні мені ні тобі" Я зрозуміла це і сказала, що поїду сама, хоч мені дуже хотілось бути там разом!

Бідний Дмитро Антонович, він ще тоді не знав, що уряд Української Народної Республіки призначить його через кілька років морським міністром нашої молоді Республіки. Не уявляв він собі тоді, що доведеться їздити по бурхливому нашому Чорному Морю, а не по тихій неапольській затоці?!

А острів Капрі такий різний буває! То він ядро зелений — освітлений сонцем; то він ранком і увечері в блакитному тумані і здається дуже далеким; а вночі він темним силуетом, ніби сторожем Неапольської затоки; і в усіх часах він дуже гарний!

Їду на пароплаві по тихій блакитній затоці і всюди така краса! Нарешті беріг! Шумно і галасно! З усіх сторін оточують нас місцеві жителі з усякими пропозиціями — то готель, то кімнату, то обід... але саме цікаве, що мені хотілось: це човнаря, щоб їхав до блакитної гроти-печери, а човнарів стільки, що і не знаєш кого вибрати!? Човники потроху наповнюються і від'їздять! І лишається один старий човнар. Сідою до легенького хиткого човника і надіюсь, що дідусь розповість мені по дорозі до гроти щось цікавого!" Танта грація сіньора" (я тоді виглядала дівчиною і всі мене так називали), — що ви захотіли їхати зі мною ста-

рим! За це розповім вам про блакитну гроту!" Махнув легкими веслами і ми поїхали! Їхати мали вздовж острова. Човник легко плів по глибокій синій-синій воді. Підпливаємо до чорного кам'яного отвору дуже невисоко над водою і дідусь каже: "Це печера, до якої ми мусимо в'їхати, тепер хвиль нема, море спокійне, але голову ви все ж нахиліть, як будемо в'їздити до печери". Я зігнулась майже до колін, він останній раз сильно вдарив веслами і ми вплили в блакитну казку! Досить велика печера, де все-все блакитне і темно-блакитна під нами глибока вода. Подивилась на дідуся човнаря і він блакитний; на себе, на свої руки — також все синьо-блакитне! Це було таке захоплююче прекрасне, що деякий час не могла прийти до себе, не могла охопити і зрозуміти цю синьо-блакитну гармонію. Дідусь бачив моє захоплення і сидів тихо. Потім почав потроху думати від чого може бути таке освітлення? Печера з усіх сторін закрита синьою водою, крім малого отвору, до якого в'їздиться човном. Сонце проходить крізь блакитну воду і освітлює блакитним світлом всю печеру. Ми виїздимо на свіже повітря і приємно, що бачиш сонце і небо і море, і що вже не в підземній хоч і дуже красивій печері!

Пливемо до пристані, прощаюсь з дідусем, який мені по дорозі розповідає про страшні випадки, які іноді трапились у печері, коли хвилі заливали несподівано вихід печери. Але я вже щаслива: ми не там! Друга моя мета на Капрі це влізти на вищу частину острова і побачити широку морську далечінь, якої мені так не доставало в Соренто. Прощаюсь з дідусем і іду першою стежкою вгору. Вона іде між садами і виноградниками і спочатку не тяжко, а що вище, то крутіше і тяжче, і нарешті таки дійшла. І бачу широку далеку морську далечінь, і в цій далечині відпочивають очі. Ми, жителі степової України, не любимо на довго бути серед обмежених обріїв, нам хочеться широчини степу чи моря, і мені не хочеться відійти від морської далечини! Але таки треба поспішати на пароплав до Сорента і від широких обріїв моря переходити до обмежених берегів Неапольської затоки, хоч і дуже гарних!

І попрощавшись з Капрі, по спокійній блакитній затоці, ми доплили до Сорента.

ДМИТРО АНТОНОВИЧ - МУХА

У нього було дуже багато товаришів, які ставились до нього незвичайно добре і де б він не перебував, постійно його розшукували і приїздили до нього, часто у справах РУП, іноді в студентських справах, в яких він завжди брав близьку участь — як Студентська громада і багато інших. І часто зовсім несподівано приїздили чи приходили до нас.

ПРИЇЗД ОЛЕКСАНДРА ФІЛАРЕТОВИЧА СКОРОПИСА - ЙОЛТУХОВСЬКОГО

Його Муха ніяк не сподівався. Мені розповідав раніше про нього, як про товариша, який багато працював на Україні й якого за це царський режим засланим був на Сибір, і від якого не було ніяких вісток.

І ось він так несподівано з заслання приїхав. Була дуже радісна зустріч і стільки було треба розказати як це він опинився тут, в Європі, на волі. Як це могло статись? Він стоїть перед нами, дивиться своїми великими сіро-блакитними короткозорими очима і злегка посміхається... "Я такий щасливий, що я вільний. Ви цього собі не можете уявити, тому що ви не були ТАМ. Що ви не пережили того... Я іноді і сам не вірю, що я вже тут з вами! А все було ніби так просто: сів на петяг і їхав і їхав. Приїхав до Києва і куди іти? Ясно, що до Мухи Антоновича. Мухи нема, але сестра його зрозуміла з перших моїх слів в чому справа. Перед всіма зробила вигляд, що прийшов в гостину товариш брата. І вже потім, коли ми лишилися самі, довідалася про все. Викликала когось з товаришів Мухи і вже вони ді-

стали закордонний пас на чуже ім'я, дістали інше убрання, посадили на потяг і ось я тут. у вас! І все ніби так просто. А твоя сестра Анна Геркен прекрасно розуміла, що загрожувало їй і родині. Але ж вона з роду Антоновичів!"

Пробув у нас коло двох тижнів, трохи перепочив і мав їхати по якихсь справах до Німеччини. Сумно було, що мусів виїздити і йому і нам. В Німеччині він спочатку вступив до школи малювання Хельоши, а потім включився в працю Союзу Визволення України і працював під час війни серед полонених українців.

Він одружився з молодшою донькою Євгена Чикаленка, відомого українського культурного діяча і поміщика на Великій Україні. У них народився син, хрещеним татом запросили Дмитра Антоновича. Весь час товариські зносини підтримувались чи приїздами і побаченнями, чи листами. Син виріс і під час війни пішов визволяти Україну, і загинув. Від його батька ми отримали листа, де він про це писав. Але, як переказували, то ніби пішов шукати сина. Тоді під час війни тяжко було щось певне довідатись і як ми не старались розшукати Олександра Скорописа — не могли. Потім прийшли якісь непевні відомості, що він загинув, але як, і при яких обставинах, ми не знаємо.

ПОВОРОТ ДО ФЛОРЕНЦІЇ

Ми вертаємося у Флоренцію. Після Соренто, Катрі і моря ми вертаємося на наше помешкання, по дорозі на Фізоле. Мая і Ліза постарались його для нас винайняти і ми вертаємось ніби до дому, де нас зустрічають ці дві наші милі приятельки, які ще знайшли нам італійську служницю Кончету, що приходила на пів дня. Вона прибирала, варила обіди, щось залишала на вечерю, обідала і відходила додому. Я чекала дитинку. Ліза і Мая заходили щодня й приймали близьку участь у нашому житті. Вони без нас почували себе самотніми, а в нас знайшли ніби свою родину!

Народився нам хлопчик Михайло. Ліза, щоб допомогти мені перший час, часто залишалась у нас ночувати і допомагала мені як рідна сестра. Потім її часто згадувала в критичні часи мого життя, коли не було нікого близького! А це так важно відчувати, що тебе хтось любить! У нас вживається слово любити, а в італійців дуже гарний вираз *vuolere bene* — хотіти добра! Вони вживали слово любов тільки при коханні. А хотіти доброго можна вжити без значення кохати!

Мала деякий час, щоб ходити до Медичної школи, але того часу було дуже мало, бо була недосвідченою мамою.

ПРИЇЗД ВОЛЬДЕМАРА ВИННИЧЕНКА І “БАСКА” МЕЛЕНЕВСЬКОГО — ТОВАРИШІВ МУХИ

Я казала вже, що мого чоловіка дуже любили близькі товариші і любили до нього приїздити, і по справах РУТІ і просто по симпатії до нього. Оселились вони в тому самому будинкові, де ми жили, і приходили до нас. Крім Маї і Лізи були ще й ці милі товариші. Я з Вольдемаром часто грала в шахи і він дуже огірчувався, коли я вигравала. Іноді навіть стукав шахівницею, питав: “чому ви все виграєте” і утікав до себе, але потім знову швидко повертався. Це було в часі його найбільших літературних успіхів.

Він дуже огірчувався, коли наш син плакав. Казав “хай не плаче, щось зробіть!” Я йшла в другу кімнату до сина Мурика, як ми його називали, він був і наїджений і сухенький, а таки чогось плакав. Вольдемар огірчувався і повчав мене, що дитина, яка має все, плакати не мусить, “а чому він плаче?” Я відповіла, що йому, мабуть, хочеться плакати. Ми з Вольдемаром часто не згоджувались, але приятелювали, як і з іншими товаришами мого чоловіка, який раз сказав мені: “знаєш як дивно, спочатку вони мої товариші, потім спільні товариші, і мої і твої, а нарешті вони робляться твоїми товаришами розповідають про своє життя тобі більше ніж мені” Мені здалось, що це йому було трохи неприємно і я сказала: “думаю, що це тому, що я їх вислухую і співчуваю і вони знають, що нікому не розкажу, а як тобі щось сказати, то ти розкажеш іншим та ще й висмієш і це їх ображає, і тому вони розповідають мені, а не тобі”.

Коли Муха був зайнятий, то водила їх по чудовій Флоренції і показувала їм мистецьке життя у Флоренції, хоч так гарно і з таким знанням як Муха, розповісти їм не могла. Але вони були задоволені й усім нам було сумно, коли вони мали відїздити. Вольдемар до Парижу, де друкувалась одна з його книжок і він мусів доглядати, а Меленевський їхав до Лондону, теж по справах.

Потім у гості до нас приїхала сестра Орися і дуже до-

помогала мені ходити за нашим хлопчиком, але, на жаль, вона була тільки місяць і мусіла вертзтись до праці.

Приїздили теж мої товариші по Харківській Художній школі, то якось зв'язок з Україною підтримувався і ми думали туди повернутись. Муха намовляв лишити мою медичну школу та вступити до Художньої Академії.

Колн в людини багато можливостей і бажань, то завжди страшно, що вона їх не використає.

МИ ІДЕМО НА УКРАЇНУ! МИ ІДЕМО ДО КИЄВА!
МИ ІДЕМО ДОДОМУ!

Хоч сумно покидати чудову Флоренцію, до якої вже звикли, якимось трудно уявити, що не будеш бачити цієї краси, але вже так хочеться бути дома. Звикли до милих італійців, співучих, гамірних, веселих. Пісня в них, так як і в нас, чується всюди. Муляр будує стіни, ляпає глиною і співає, при чому співає оперні арії. І стоїш, слухаєш і не хочеться відходити. Але ж ми їдемо також до співучої країни! До нашої прекрасної, рідної України! І ми повні щастя!

По дорозі до Києва маємо заїхати до старшого брата мого чоловіка, Івана Володимировича, який працює ветеринарним лікарем на кордоні, здається в Радзівілові. З ним я ще не була знайома, а він давно писав нам, щоб обов'язково до нього заїхати по дорозі. На станції він нас зустрів з кінним повозом. І ми вже в його великій хаті і приємно було після їзди залізницею спокійно відпочити. А він усе зробив, щоб нам було зручно і приємно. Він був дуже радий, що я така, а не інша, якою він чомусь мене уявляв. І ми якимось зразу з ним сприятеливали. Через два дні попрощались. Обіцяв брат Іван Володимирович приїхати до нас. І ми вже їдемо по Україні, до нашого Києва!

У Києві на станції зустрічають нас сестра Анна Геркен з двома дітьми, з якими зустрічались уже у Франції в Гетарі, і тепер знов радо побачились. Сестра влаштувала нам дім старих Антоновичів — професора Володимира Боніфатієвича і його жінки Варвари Івановни, яка властиво цей дім сама будувала для своєї родини і тому він був такий незвичайно зручний, повен сонця, оточений палісадником, з уже великими деревами і густою травою та огорожений невеликим парканом. Цей дім роговий на Кузнечній і Жиллянській вулицях ч. 20/40. По Кузнечній за домом був гарний овочевий садок з деревами яблуневими, грушами і сливками. Посередині двору стояла стара комора з великими дерев'яними колонами, що підтри-

мували піддашшя. Крім двох комор там була ще й кухня. Варвара Івановна, Мама, була дуже доброю господинею і все було добре, по-господарськи влаштовано. Не забута була і собача будка, приміщена для пса, і курник для курей.

Сестра Галя влаштувала дім дуже зручно на початок нашого життя. Все необхідне там вже було! Муха був дуже щасливий, що в домі було приблизно так само, як було при його Мамі. А треба сказати, що всі діти дуже любили і високо цінили свою Маму та й не тільки діти, а й українське громадянство того часу, як і “Стара Громада” її глибоко поважали. І вона, між іншим, перша влаштувала недільні школи для жінок-робітниць. Приймала енергійну участь в організації київської “Старої Громади” — українській організації старших культурних українців. “Стара Громада” була не тільки культурною, але й політичною організацією, хоч це не підкреслювалось, а навпаки підкреслювались її культурні завдання і цілі.

В цьому домі збирались і члени Революційної Української Партії — Р.У.П.

Тепер ми з чоловіком і нашим сином Михайлом-Муриком мали жити в цьому домі. Цей дім мав нагорі мезанін з двома кімнатами, внизу було шість кімнат. З Жиллянської вулиці був парадний вхід і дзвінок, але не сучасний електричний гудзик, а старої системи дзвінок — довгий залізний дріт з дерев'яною ручкою внизу. За ручку треба було потягнути і тоді дзеленкотав звичайний металевий дзвоник і хтось біг відчиняти. Тут мушу сказати, що ми мали потім кота, який як йому треба було до хати, то пристосувався і з поруччя сходів підскакував, хапав за дерев'яну ручку дзвінка і дзвонив. Виходили, відчиняли, а то був кіт! Було дуже дивно, як кіт до цього додумався!

З Кузнечної вулиці був чорний вхід. Наш двірник Микола просив мене намалювати пса. Коли його спитала для чого йому, він сказав, що напише: без дзвінка (який був такий самий як і на парадному вході) не входить, бо собаки! Я йому намалювала пса з відчиненою пащею і він був дуже задоволений. Повісив над фірткою цю собачу голову і казав: для грамотних напис, а для неграмотних — пес!

КИЇВ. ДІМ АНТОНОВИЧІВ

І ось ми маємо улаштувати наше життя в Києві, в цьому дуже гарному домі старих Антоновичів. Вони обидвоє в цей час вже не жили.

Дуже і в усьому допомогала нам сестра чоловіка Галя. Вона подумала, порадившись з нами, що треба мати помічників, а властиво двірника, куховарку і няню для нашого сина. Двірником був у нас Микола з Носівки, на Чернигівщині і сестра його Оксана, молоденька дівчина, за няню. Куховаркою була старша і поважніша Олена. Всі українці, так що українська мова зразу запанувала в нашому домі. А ми з чоловіком ще хотіли всіх їх познайомити з українським театром. Тоді якраз був недалеко від нас театр Садовського. Спочатку ми купували для них квитки, але скоро це стало непотрібним, бо вони так захопились театром, що почали самі виступати в спектаклях, спочатку в невеликих ролях, і дуже це любили! Єдине, що ми їх просили, щоб хтось один з них трьох залишався дома, щоб хтось завжди був присутній, а не ми самі! Спочатку цього притримувались, але потім ставало так: дівчата просились у мене до театру і я пускала, а тоді йшов Микола до чоловіка і казав “я мушу іти, бо виступаю”. Чоловік, непорозумівшись зі мною, відпускав і в усьому домові ми залишались самі на господарстві! Іноді якраз приходили знайомі і виходило дуже незручно. Там був зовсім інший уклад життя і ми іноді не знали, як буде з вечерею. І наші милі гості підсміювались над молодими і недосвідченими господарями. Нашим артистам ми потім вичитували, але вони вже почували себе дійсними артистами....

У дворі в нас жили два пси, великі і гарні — Жук і Сірко. Жук був дійсно чорним і блискучим, а другий був рудий, але по традиції дому Антоновичів мав називатись “Сірко”. Ну і нарешті, не дивлячись на мої протести, так і залишився “Сірком”. Собаки твердо знали, що нікого чужого вони не мусіли пускати в двір. Один раз чуємо дикий гавкіт. Вискакує Микола, вискакую я і бачимо що

серед двору стоїть якийсь тип, дико кричить, а на нього з двох боків наскакують Жук і Сірко і хапають за фалди пальта. Він схопив віника і коли б'є одного, то з другого боку наскакує другий, з двох боків вже висять обривки з пальта... А той тип кричить: "Як ви можете таких злих псів тримати, я буду скаржитись у поліцію! Тут підходить Микола, виводить його на вулицю і каже "а чого ви по чужих дворах ходите?" — і підводить його до картини собаки з розкритою пащею і каже "це для неграмотних, а коли грамотний, то читай! Без дзвінка не входити, бо собаки". Той тип подивився, про поліцію вже нічого не казав, підбрав обідрані фалди, щось ще бурчав і далі пішовся геть.

Микола підійшов і погладив собак, а вони замахали хвостами і зрозуміли, що зробили так, як було треба!

Сірко і Жук були рідні брати. Ніколи не сварились були найліпшими приятелями. Сірко жив у собачій будці, а Жук на піддашші. Іноді наші пси перестали розуміти, що вони мусять сторожити дім! Вони вивчилися перескакувати високий паркан, що огорожував дім, вискакували на вулицю, і там ганяли. Ми якось з чоловіком вертались пізно з театру і враз з парку на горі Кузнечної вулиці несподівано їх побачили. Вони радо до нас кинулись, махаючи хвостами та виказуючи свою радість з цієї зустрічі. Але ми гостро на них крикнули і вони понеслись вниз по Кузнечній! Нам цікаво було чим це кінчиться. Але коли ми увійшли в двір, оба вони зустрічали нас радісно, ніби не почували своєї провини! Але коли ми висловили їм сувору догану, вони зрозуміли таки і подались, кожен на своє місце, підігнувши хвости. Ми були переконані, що наші звірі нас добре зрозуміли!

А вже потім, коли ми їх зустрічали поза домом, вони не робили вигляду, що нас пізнають, а повертались і тікали. А дома нас зустрічали, ніби нічого не сталося і все в порядку!

Крім псів у дворі в курнику жив півень і курки. Півень був незвичайно індивідуальною істотою. Він рахував себе без всякого сумніву господарем не тільки над своїми курками, а взагалі над усім двором. Коли він, надувшись і з розкритими крилами щось викрикував і кидався на якогось з псів, той підбирав хвіст, опускав

голову і відходив. Півень спинявся, піднімав голову, робив гордовиту позу і видно, що був задоволений. Але найбільше ображався і огірчувався на нього наш маленький син Мурик. Коли він виходив на середину двора, спокійно і лагідно, півень очевидно рахував, що це його володіння, кидався з криком на бідного безборонного хлопчика, бив його крилами, клював, поки той з диким криком не втікав. А Микола і я вискакували з дверей його рятувати, залитого сльозами! Нарешті нам цього занадто енергійного і самостійного півня було досить і ми були примушені позбутись його і подарували знайомому селянинові на село разом з його курками.

ТОВАРИШІ

В Києві, коли ми приїхали туди, товаришів по партії РУП було троє, а Муха четвертий. Був Петро Павлович Канівець, Прокіп Понятенко і Михайло Ткаченко. Партійне ім'я Канівця було просто "Петя". Коли він перший раз прийшов до нас, то Муха сказав: "Ось познайомся, це наш самий знаменитий товариш, і самий розумний, бо прочитав всього Карла Маркса. Ми всі пробували читати, але такого, щоб прочитав усього, я бачила перший раз. Це був студент невеликого росту, милий і веселий, але вже зовсім лисий. Поставилась з повагою до нього і подумала: ось що значить прочитати Карла Маркса!

Добре що не тільки одного Карла Маркса прочитав, а багато іншого і можна було говорити і дискутувати з ним на різні теми. Тоді вже надходила революція, йшло бурхливе життя і було дуже багато всяких питань для розв'язання. Петя був самітним і скоро став нашим частим гостем. Заходив майже щовечора і завжди були цікаві теми, чи питання РУП, чи загального життя. Муха іноді виходив по справах, але це Петі не заважало приходити й сидіти зі мною та дождити Мухи.

Коли до нас приїхав брат Іван, то жартуючи сказав Мусі: "такий 'друг дому' не страшний. можеш не турбуватися!"

І так приязнь Мухи і моя з Петею продовжувалась. Одного разу він приходить якийсь дуже урочистий і каже: "Я вам маю щось сказати!" А чоловік йому жартом: "о, Петя ви такий парадний і чи не збирається барин женитися?!" Петя каже: "так, я й прийшов вам це сказати". Ми його радісно вітаємо, а він каже: "я хочу сказати вам чому женюсь. Я рішив, що ніколи не оженюсь, але як побачив ваше життя, побачив як ви добре живете, вирішив що таки варто і мені поспробувати і надіюсь, що й мені буде добре. Петя розповів, що вона культурна жінка, вдо-

ва, має донечку вже років тринадцяти, що він її знає вже давно, а вирішив одружитись тепер! “Петя, а ви ж до нас будете приходити як і раніше?” — запитала його. “Буду”. Я кажу: “дивіться, вас дружина не схоче пускати часто!” “Та вона і тепер вже казала, що чоловік мусить більше дома сидіти”.

Коли Петя пішов, чоловік каже: “ну тепер ти не сподівайся, що Петя буде в нас вечорами просиджувати, як досі!” І я подумала, що певно ми не будемо мати його так часто. Але прийшов він до нас зі своєю дружиною, пані Надією, запросили нас теж до себе. І перший час так і було! Але за деякий час почав заходити частенько, казав, що хоч вона не дуже цим задоволена, але рішила примиритись і потім, вже після його смерті казала, що не могла його затримувати, бо він без родини Антоновичів почував себе нещасливим! А смерть прийшла так скоро і несподівано. Ходила в Києві злослива інфлюенца і багато вмирало. Хворому казали лікарі лежати дома і не виходити! А Петя таки не міг до нас не прийти, його дружина казала. Пішов, стало йому гірше і несподівано для всіх нас Петі не стало! Наш милий товариш Петро Павлович Канівець перестав жити! І ми всі тоді були дуже нещасливі.

ЛЮДИ УМИРАЮТЬ, А ЖИТТЯ ІДЕ ДАЛІ!

Несподівано наші дві дівчини-помічниці відходять. Сестра Миколи гірко плаче. Питаю: “в чому справа? Чи тобі не добре, чи хтось образив?” “Е, ні я плачу, що мені тут дуже добре, а я мушу відходити! Мені написали з дому листа, що цієї осені дівчата мого року мусять одружитись!” Я цього звичаю не знала і пішла запитати Миколу, який підтвердив, що сестра мусить їхати до дому. А в другій хтось умер і вона мусить їхати до дому вести господарство. Дуже було сумно, але що зробиш, як треба, то треба! І тут сестра Мухи Галя, як і завжди нам допомогла! Їх мама Варвара Іванівна Антонович вмерла від рака і під час її хвороби, яка тяглась коло десяти років, київські лікарі підтримували її здоров'я операціями. При ній була і завжди за нею ходила Віра, про яку я вже писала. Потім вона була у Геркенів, дочки Галі, де вона і вмерла. А Віра залишилась. І Галя запропонувала їй перейти працювати до нас!

Я її давно знала і сдине, що мене непокоїло, це те, що вона не знала української мови. Тут Галя сказала, що вона може вести загальне господарство, а до дітей, як буде треба, візьмемо дівчину українку. На тому й вирішили. І Віра перейшла до нас. Маленького росту, жвава, з чорним хвилястим волоссям і вже не дуже молодим, милим обличчям. Така була Віра! Коли прийшла до нас, рішила називати мене “молода бариня”. Проти цього я зразу запротестувала, а вона здивовано запитала як вона має мене називати. “Віра, всі називають мене Катерина Михайлівна, то й ви так називайте!” Так воно й пішло! Віра взяла ведення всього нескладного нашого господарства у свої руки, а вранці ми з нею вирішували господарські справи і більше мені не треба було втручатись. Вона все вела дуже добре і часто за порадою зверталась до попередньої своєї господині, яка завжди мило нам допомагала! З Вірою було прекрасно! І ніяких навіть маленьких непорозумінь з нею не виходило. Так добре було, що вона почувала себе членом нашої родини і входила в усі справи як рідна, а не чужа. І так приємно було відчувати її милу приязнь і ласку!

ВІЗИТИ

Було вирішено, що ми, молоде подружжя, мусимо зробити візити старим приятелям і знайомим родини Антоновичів і кільком членам “Старої Громади”. Це були також давні приятелі і знайомі сестри Мухи — Анни Володимирівни Геркен.

Перше всього ми мали зробити візиту родені Старицьких і Лисенка; до родини Старицьких відносились і Черняхівські. Старицьких було три сестри — Марія, Людмила і Оксана, і їх мама Софія Виталіївна. Крім Людмили Михайлівни з чоловіком д-ром Черняхівським і Миколи Лисенка, всі вони жили разом в одному великому помешканні на Великій Підвальній вулиці, а коли ми зголосили свою візиту, то зібралась і решта родини Черняхівських і Лисенків.

Для мене, крім Марії Михайлівни, яка до нас заходила раніше, всі були нові і я не зразу могла зорієнтуватись. Прийняли нас незвичайно гостинно, було живо і весело. Пам'ятаю тоді перший раз чула гру на роялі Миколи Виталійовича Лисенка. Він грав українські мелодії і пісні, і я була зовсім захоплена. Потім усі співали хором і все це робило дуже сильне враження. Був там тоді і чоловік молодшої сестри Оксани, видатний педагог Іван Матвійович Стешенко. Сестра Галя і Муха були майже з усіма на “ти” і кликали один одного по імені без додавання “по батькові”, як тоді був звичай.

Старша сестра, Марія Старицька, приятелька дитячих років мого чоловіка, великого росту і дуже повна жінка, виглядала як велика статуя. Вона тоді саме збиралась відчиняти свою драматичну школу і запросила мого чоловіка викладати там і вони дуже уважно обговорювали справу відкриття в Києві першої драматичної школи. Друга сестра Людмила, дружина д-ра Черняхівського, чи Люддя, як її між собою називали, була середнього росту жінка, з живим інтелігентним обличчям. Її завжди називали

Старицька-Черняхівська. Вона ніяк не хотіла називатись тільки по імені свого чоловіка, бо дуже цінила ім'я родини Старицьких. Цінив і любив її також дуже батько Михайло Старицький і вона допомагала йому в його праці, доки він жив. А потім це відома наша письменниця і авторка драматичних творів для театру, які часто виставлялись у театрі Садовського.

Третя сестра молоденька Оксана, повна, рожева, весела. Потім багато працювала над шкільними підручниками для українських шкіл.

Коли перший раз буваєш у родині, якої раніше не знаєш, то якось дуже відчуваєш загальне відношення між собою членів родини. І тут так приємно було відчуття щире і любовне відношення. Зразу і себе відчуваєш близькою до всіх. А тут ще й панувала українська мова! В ті часи дуже всюди панувала російська мова і бути в такому українському середовищі було захоплююче радісно! Якось усі почували себе близькою, українською ріднею!

Друга наша візита була до пані Людмили Михайлівни Драгоманової, вдови по відомому нашому вченому і діячеві Михайлові Драгоманові. Жила вона в невеликому помешканні в центрі Києва в нижньому поверсі дуже світлої сонячної квартири з сином Світозаром, який все життя прожив у Швейцарії і від початку часто хворів. Людмила Михайлівна нас дуже сердечно привітала і було приємно побачити старшу, але дуже гарну жінку. Це була дуже культурна жінка, з якою легко розмовлялось на різні теми. Вона, коли дізналась, що я малюю, показала і свої картинки, невеличкі, свіжі етюди повні сонця і їй було приємно, що вони нам сподобались. Потім ми досить часто зустрічались, коли одружився її син Зоря і мав дітей, з якими приятелювали наші діти, як підросли. І завжди було мило і приємно її відвідати!

Третя візита це у Трегубових. Єлісей Киприянович Трегубов уже старший чоловік, член "Старої Громади". Дуже культурний, веселий, жартовливий і приємний чоловік. Видно, що йому була приємна наша візита і він багато розповідав. Потім познайомились з його дружиною. Вона одна з трьох сестер — одна пані Франко, друга пані

Ігнатович, третя пані Трегубова. Пані Франко жила у Львові і дуже рідко приїздила, а ті дві жили в Києві. Ми часто бачились, але якось з нею в мене було мало спільного, хоч вона дуже нас мило приймала. Зате з Єлісеєм Кипріяновичем було зовсім приємно і цікаво і потім він досить часто до нас заходив. Мали вони двох вже дорослих синів, які теж нас бавили розмовами.

Ще візити, які намітила сестра чоловіка, до пані Ольги Петрівни Косач — Олени Пчілки, Ігнатовичів і Трегубових. Олена Пчілка була хрещеною матір'ю мого чоловіка, відсма письменниця і дуже цікавилась українськими вишивками. Був виданий альбом дуже гарного вишивання, що вона зібрала. Я дуже хотіла з нею познайомитись, як з одною видатною українською жінкою. Але, на жаль, це не сталось, бо були якісь політичні незгідні погляди у чоловіка і він сказав, що не хоче йти. А коли я запротестувала, він відповів: "як ти хочеш з нею познайомитись, я тобі перешкоджати не буду, але іди сама". Ясно, що я сама не пішла.

Ігнатович був директором банку і відіграв видну роль в житті тодішнього Києва. Його жінка, дуже мила і культурна, була сестрою пані Франко і пані Трегубової. Це була українська родина, де і їх трое дітей добре говорили по-українськи. Українська мова завжди вживалась в їх домі. Старший син Володимир, коли був студентом, загинув в боротьбі за Україну. Ще була дівчина і молодший син. Тоді ще всі діти були разом і мені дуже цікаво було познайомитись з молодим українським поколінням, не кажучи вже про старшу генерацію з її широкими зацікавленнями українським життям. Мені все це було таким новим.

Батько Ігнатович був членом "Старої Громади" з широкими інтересами й поглядами. Ця візита була дуже приємна і добрі відносини та зустрічі були і на далі.

Трегубов Єлісей Кипріянович, як згадано передше, це вже старша людина, теж член "Старої Громади", давній приятель старих Антоновичів, дуже культурний, живий і взагалі цікава людина. Умів тонко підмітити і висміяти те комічне, що траплялось у нашому суспільстві і іноді

підсміювався, жартуючи, і над своєю дружиною, яка на це дуже ображалась. Було в них два вже дорослі сини, здається вже були тоді інженерами. В них було дуже приємно і весело. І тут уже скажу про останню зустріч з Єлісеєм Кипріяновичем при большевиках. Їм, як і всім тоді, було важко і тяжко з їжою, що видавалась по картках. Він був курцем, а з сигаретами було трудно. А я якраз на свою картку отримала сигарети і понесла йому. Він був дуже хворий, лежав на матраці просто на підлозі, бо з трудом рухався. Він був такий щасливий і тим що його відвідала і особливо сигаретами. А я була щаслива, що зробила йому таку приємність, милому хворому старенькому. Це було вже багато пізніше і я якось ясно згадала нашу першу візиту. Прощалась з ним і якось відчувала, що це вже остання з ним зустріч. Воно так і було. За недовгий час його не стало.

До родини Новицьких це вже остання наша офіційна візита. Вони жили на передмісті Києва у своєму домі з дуже гарним садком. Дім був дуже гарний, привітний. Жили в ньому сам господар пан Новицький, дуже вродливий середнього віку чоловік з молодістю, його другою жінкою, дуже гарною полькою Владиславою Андріївною, яка добре говорили по-українськи, і її сином від першого чоловіка, тоді гімназистом Степаном Літовим. Пан господар дуже любив свою багату за нього молодшу дружину і був страшенно заздрисний, бо вона таки була дуже гарна і подобалась не тільки йому! Він теж був членом "Старої Громади" і приймав діяльну участь в її праці. Це були приятелі сестри Галі і часто в неї бували і ми там потім досить часто зустрічались. Так само приходив і Степан Літов, який приятелював з Наталею і Ториком, дітьми сестри Галі. Також досить часто заходили Володя Ігнатович, Оріся Стешенко і Рона Черняхівська. В сусідньому домі жили діти Кричевських — Василь і Микола, яких чогось тоді звали Васька і Колька. Вони теж приятелювали з цією молодшою генерацією і потім були славними українськими малярами. Було приємно всіх їх бачити разом.

Іноді ця молодь, крім Кричевських, з'являлась до нашого садка, де влаштовували всякі ігри.

РОДИНА СТАРИЦЬКИХ

Родина Старицьких у культурному житті українського Києва відіграла велику роль і після смерти батька Михайла Старицького, видатного українського письменника і драматурга, три дочки, Марія, Людмила і Оксана, приймали видатну участь у різних організаціях, як українській клуб, де могли сходитись українці, чи на засіданнях різних організацій, чи на концертах і виставках, які влаштовувались і в організації, в яких завжди приймали участь сестри Старицькі. Коли була війна, був організований в українському клубі шпиталь для ранених українських вояків. Коли прийшли большевики, то український клуб був перейменований у клуб "Родина" і продовжував існувати при німцях також.

При Центральній Раді був розквіт життя в Києві. Марія Старицька організувала драматичну школу з викладами на театральні теми і Дмитро Антонович був запрошений викладати історію костюма. Крім цієї школи був запрошений викладати і в іншій драматичній школі, яка також була відчинена в Києві. В школі ставились під проводом Марії Старицької вистави, в яких брали участь молоді талановиті учні. Ці вистави користались успіхом. Людмила працювала в Центральній Раді і находила час писати драматичні твори для театру. Саме в той час виставлялась її історична драма "Облога Буші" в театрі Садовського. Молодша сестра Оксана брала участь у складанні добрих шкільних підручників, яких було тоді мало. В родині Старицьких кипіло українське життя.

Коли я познайомилась з родиною Старицьких, з ними жила їх мама Софія Віталіївна, дуже мила, сива, вже старенька пані. Дуже ласкаво приймала і вітала всіх гостей і від неї віяло милим теплом і тоді кожен якимось зразу почував себе одною родиною! Не було відчуття, що ти чужа, не належиш до їх суспільства! Вона була невисокого росту, вся біленька, з рожевими щічками, кругленька і вносила таку м'яку ласку, що на неї дуже приємно було дивитись.

ВАЛЕРІЯ О'КОННОР ВІЛІНСЬКА

Письменниця О'Коннор Вілінська була постійною приятелькою. Вона мала чоловіка Вілінського, але свого дівочого прізвища аристократичного роду не залишала й інакше не називала себе як О'Коннор Вілінська і свої літературні праці так і підписувала. Звали її Валерія Олександрівна. Дуже цікаве було, що чоловік її звався Олександр Валеріанович Вілінський, але іноді і йому жартом додавали О'Коннор Вілінський...

Валерія О'Коннор Вілінська була жива, весела, радісна і це передавалось усім присутнім. Її чоловік був тихий, спокійний, але коли він дивився на свою дружину своїми ясними великими блакитними очима, в них було повно ніжної ласки і любови! І це було приємно! І коли невеликого росту кругленький рожевий Микола Віталійович Лисенко сідав за рояль, то всі присутні ще більше об'єднувались і наші пісні, такі рідні і милі, лились. Якось нікому не хотілось відходити, всі почували себе добре. Нарешті Лисенко заграв "Ще не вмерла Україна", всі заспівали і треба було таки розходитись. А над Києвом вже на сході рожевіло... Починалось життя!

ЗУСТРІЧ З ОЛЕНОЮ КОСАЧ-ПЧІЛКОЮ

Знайомство не було “візитою”. Ми зустрілись на вулиці і нас познайомила Людмила Михайлівна Драгоманова. Ольга Петрівна привіталась і спитала: “Чого ж ви до мене не зайшли? До всіх заходили, а мою хату оминули!” Почувала я себе дуже ніяково, бо не могла сказати чому? Це була старша жінка, дуже ще гарна, з великими чорними сіяючими очима. “А коти, що ви нарисували до мого віршика, мені не подобаються”. Я їх нарисувала комічними, але пояснювати не хотілось. “Та взагалі ви молодь, мене не ціните. Недавно прийшов до мене один поет і сказав: ‘Годі вже сидіти вам на Парнасі, дайте вже і нам місце’. Це все одно, як би він сказав: ‘Гетьте з Парнасу’. Такий неввічливий!” Мені було неприємно, що її так образили, тим більше, що я догадувалась хто це був. А Олена Пчілка мені подобалась, а тут знайомство зовсім не таке, як я сподівалась! І не почувала себе добре! І ще раз огірчилась на чоловіка, що не хотів піти зі мною до своєї хрещеної матері, як було треба!

Б 307376-4